

La Svizra en in cudesch: Linguas e chantuns

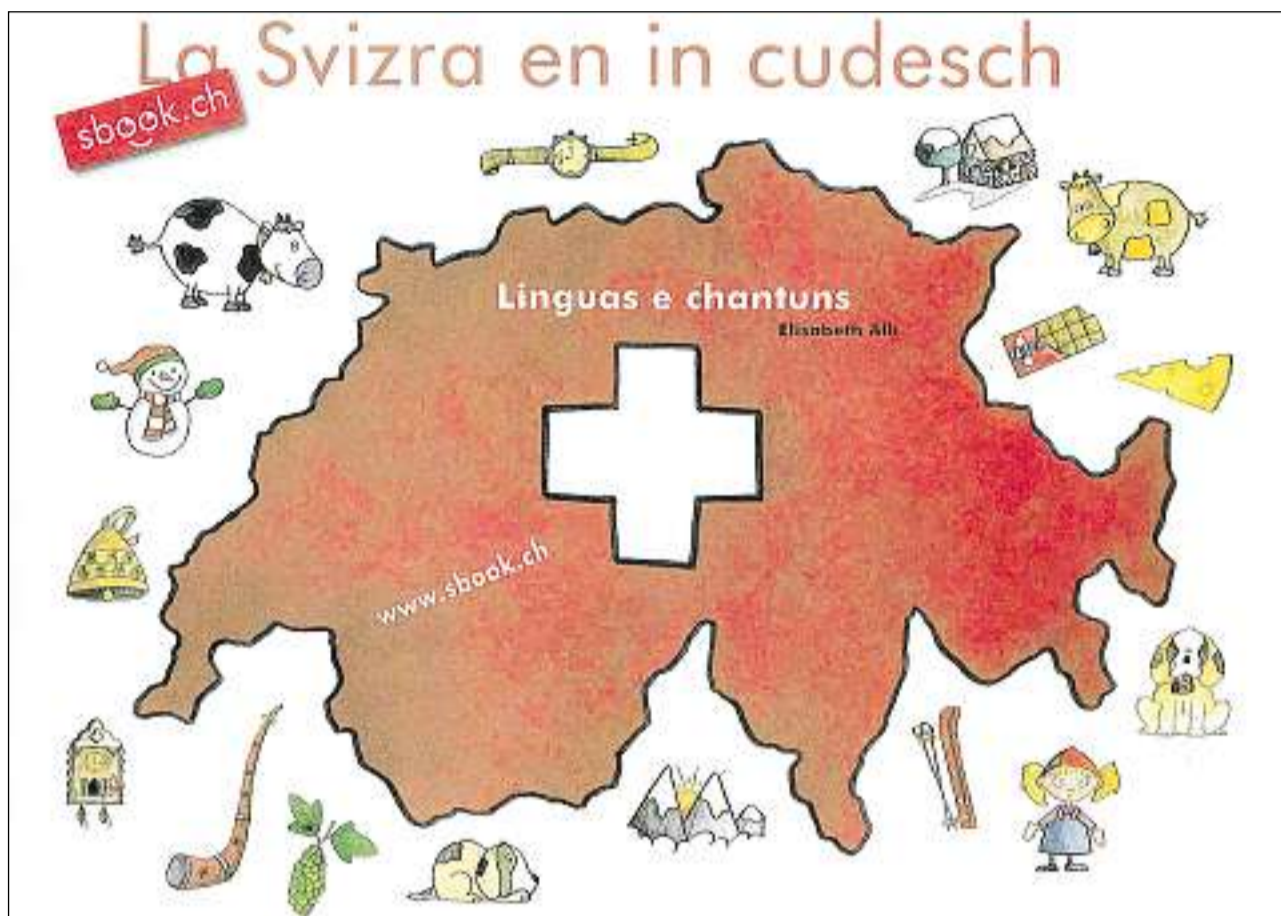
Cudesch illustrà per uffants che preschenta aspects da l'istorgia svizra

■ L'on 2007 è cumpari en rumantsch il cudesch «Linguas e chantuns», l'emprim tom da la pitschna retscha d'Elisabeth Alli «La Svizra en in cudesch». Il cudesch illustrà s'adressa a tut ils uffants – pitschens e gronds – che vulan rinfrestgar lur enconuschientschas davart la Svizra en maniera ludica e respunda a las suandantas trais dumondas: **Pertge num'n'ins ils Svizzers era ils Helvets; pertge discurr'ins en Svizra quatter linguas e quants chantuns datti en Svizra?** La matta Ella e ses chaun «CH» mainan ils lecturs e las lecturas tras il cudesch. La giuvna vul empernder intginas chaussas davart la Svizra, ma cunquai ch'ella ha dafrad e na po betg viagir, fan la matta e ses chaun in viadi virtual en l'internet e scuvran uschia la Svizra e si'istorgia. Legiain tge ch'els vegnan a savair tar lur retschertga:

Pertge num'n'ins ils Svizzers era ils Helvets?

Ils emprims abitants da la Svizra en stads ils Helvets. Els eran in pievel celtic, sco per exempel ils Bretons. Dals Helvets deriva era l'adjectiv «helvetic» ch'ins chatta ozendi anc en l'abbreviazion CH sin ils numeros d'autos. CH stat per l'expressiun «Confoederatio Helvetica», quai che vul dir per rumantsch «Confederaziun helvetica». Per quest motiv fineschan era las paginas d'inter-

Frontispizi da «La Svizra en in cudesch» (2007).

net che han in provider en Svizra cun «.ch».

Ils Helvets vivevan oravant tut en la planira e per lung las rivas da flums e lais. Las valladas e las spundas n'han els betg populà. A l'entschatta discurrivan els ina lingua celtica. Cun il temp han els cumenzà a discurrer latin, perquai ch'ils

Romans han occupà il medem territori e creà lur atgnas citads. En tutta cas n'era il latin dals Helvets però betg perfetg.

La vita en Helvetia n'era betg adina stada paschaivla. Els uschenumads «pievels barbarics» han numnadain adina puspè empruvà da conquistar il territori. Tar ils pievels barbarics tutgavan per exempel ils Burgognais ed ils Alemans. Ils Burgognais han occupà il vest da la Svizra odierna. Els sa chapivan bain cun ils Helvets ed han cun il temp era emprèndi lur lingua. En l'ost dal pajais na sa chapivan ils Helvets però betg uschè bain cun ils Alemans che han la finala stgatschà els. Ils Helvets èn sa retratgs en las regiuns muntagnardas isoladas, nua ch'els han pudì discurrer vnavant lur lingua e tgirar lur usits.

Grischun anc oz betg tudestg svizzer ma bain rumantsch.

En il sid da las Alps, en il territori colonisà l'emprim dals Ostrogots e successivamain dals Langobards, discurr'ins anc in'otra lingua: il talian. Il Tessin e las valladas en il sid dal Grischun èn fitg datiers da l'Italia, nua ch'i vegniva pli baud discurrì ina furma pli autentica dal latin. Perquai è il talian pli sumegliant al latin ch'el franzos ed il rumantsch.

Oz en il tudestg, il franzos, il talian ed il rumantsch las linguas uffizialas da la Svizra. Ellas dattan perditga da la diversità linguistica e culturala dal pajais. Entras l'immigraziun d'umans da tut las parts dal mund discurr'ins en Svizra era adina dapli autras linguas.

Pitschen glossari istoric

Alemans num'n'ins ina grupp da differents pievels germans che derivan da las regiuns a las rivas da l'Elba en Germania.

Ils **barbars** eran per ils Romans – e pli tard per ils cristians – simplamain pievels esters che vegnivan da pajais lontans.

Ils **Burgognais** èn in pievel german oriund da la Scandinavia.

Ils **Helvets** èn in pievel celtic ch'è arrivà avant bundant duamilli onns en la Svizra Bassa dad oz.

Ils **Langobards** èn in pievel german ch'è sa stabili en la Lombardia, en il Tessin ed en il Grischun dal Sid.

Ils **Ostrogots** èn in pievel german che deriva dals cunfins da la mar baltica.

Pertge discurr'ins en Svizra quatter linguas?

Dapi l'entschatta da si'istorgia è la Svizra stada abitada da differents pievels che discurrivan differentas linguas. Per part datti cunfins natirals tranter las zonas linguisticas. Uschia separava per exempel il flum Sarine (tudestg: Saane) la zona d'abitars dals Burgognais da quella dals Alemans. Anc oz separa la Sarine ils dus chantuns Berna e Friburg e vala sco cunfin tranter la Svizra romanda, nua ch'ins discurren franzos, e la Svizra tudestga, nua ch'ins discurren tudestg svizzer.

La lingua franzosa che deriva dal latin è sa sviluppada en las regiuns occupadas dals Burgognais. Quels avevan surpiglià la lingua dals Helvets, ma modifitgà ella in pau cun lur differents accents. En las regiuns populadas dals Alemans èn perencunter sa sviluppads ils differents dialects dal tudestg svizzer. Els Alemans n'han damai betg emprèndi la lingua dals Helvets.

Parts dals Helvets èn er ids a star en las valladas alpinas grischunas, nua che vivevan per part gia ils Rets. Là han els pudì discurrer vnavant lur atgna lingua, ina furma «helvetisada» dal latin. Perquai na discurr'ins en intginas valladas dal

Svizra. Quests chantuns che vegnan era numnads ils chantuns d'origin furman ensemen cun Lucerna e Zug la Svizra centrala. La chapitala dal chantun Uri è Altdorf, quella dal chantun Sviz sa numna tuttina sco il chantun, numnadain Sviz. Il chantun Svania è gia dapi l'entschatta dividi en duas parts: Sursvania (chapitala Sarnen) e Sutsvania (chapitala Stans).

Il dumber dals chantuns da la Confederaziun è creschì l'on 1353 sin oig. Els chantuns da Lucerna (1332), da Turitg (1351), da Glaruna (1352) da Zug (1352, da quel temp il pli pitschen chantun da la Svizra) e la finala il chantun da Berna (1353) èn entrads successivamain en il patg d'allianza. Cun l'entrada da Berna en l'allianza s'extenda la Svizra per l'emprima giada en direziun da la Svizra romanda: Berna è l'emprim chantun biling (tudestg e franzos).

Passa tschient onns pli tard entra in ulterior chantun biling en la Confederaziun, numnadain l'on 1481 il chantun da Friburg. Sco Berna è il chantun da Friburg dividi en ina part franzosa ed ina part tudestga. Sia chapitala, la citad da Friburg, era da quel temp suenter Berna la segund gronda citad da la Confederaziun. Il medem onn entra Soloturn en la Confederaziun ed il 1501 Basilea. Quest chantun è oz dividi, sco Svania, en dus mezs chantuns: Basilea-Champagna cun la chapitala Liestal e Basilea-Citad cun la chapitala Basilea. Per quai che pertuga la surfatscha è Basilea-Citad il pli pitschen chantun da la Svizra. Il 1501 entra era Schaffusa en la Confederaziun, l'on 1513 l'Appenzell. Pli tard vegn er il chantun dad Appenzell dividi en Appenzell Dadens (chapitala Appenzell) ed Appenzell Dador (chapitala Herisau), quai per motivi religius. Il 1513 dumbra la Svizra pia 13 chantuns.

Pir 300 onns pli tard vegn la Svizra puspè pli gronda. L'on 1803 vegnan sis novs chantuns vitiars: Son Gagl, Grischun, Argovia, Turgovia, Tessin e Vad. Uschia daventan, sper il franzos ed il tudestg, er il talian ed il rumantsch linguas naziunalas da la Svizra. Il chantun Grischun è il sulet chantun triling ed il pli grond chantun da la Svizra per quai che riguarda la surfatscha. Il 1815 rinforzan trais novs chantuns da lingua franzosa la part romanda da la Svizra: il Valais, Geneva, e Neuchâtel. L'ultim chantun ch'è entrà en il patg d'allianza è il Giura cun la chapitala Delémont. Avant fascheva il Giura part dal chantun Berna, da qual el è sa separà l'on 1979. Oz sa cumpona la Svizra damai da 23 chantuns dals quals trais èn dividids en mezs chantuns.

L'atura e ses cudeschs

L'atura *Elisabeth Alli* è ina schurnalista e reschissura svizra cun ragischs nigerianas. Ella è naschida l'on 1970 en il chantun Tessin, nua che ses geniturs en fugids da la guerra da Biafra che regnava en ses pajais natal. Elisabeth Alli è vegnida separada en ina vegliadetgna giuvna da ses geniturs biologics ed è stada sfurzada d'entrar spert en il mund dals creschids. Perquai tshertga l'atura oz, sco creschida, da viver anc ina giada l'atgna uffanza mettend ils uffants ed ils giuvenils en il center da ses

projects. Elisabeth Alli è sezza mamma da dus uffants.

Sper il cudesch preschentà, «Linguas e chantuns», datti anc auters cudeschs da la medema collecziun che preschentan la Svizra: «Autostradas e binaris», «Muntognas e planiras» e «Lais e flums». Quels datti dentant be en tudestg, franzos, talian ed anglais. Dapli davart ils cudeschs dad Elisabeth Alli cun ils protagonists Ella e CH vegn ins a savair en l'internet sut www.sbook.ch

Mintgin dals 26 chantuns u mezs chantuns ha ses atgna vopra.

Ils dus amis emperndan d'enconuscher ils chantuns da la Svizra.

La preschentaziun:

Elisabeth Alli. La Svizra en in cudesch. Linguas e chantuns. Losanna 2007.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=366
www.chattà.ch

Ella e CH scuvran la Svizra navigond tras l'internet.